

Örf ve Adetler Sosyolojisi

ALAADDİN YANARDAĞ^a

Öz: İnsanlar çok köklü inanç ve uygulamaları adeta tabiatın bir parçası imiş gibi kuvvetle benimsemişlerdir. Nasıl yemek yiyorsak, su içiyorsak, tanıdıklarımızla da selamlaşırız, Tanrı'ya inanırız, vatanımızı sever ve koruruz, büyüklerimizi sayar, küçüklere şefkat gösteririz. Bir örf ve adet ne kadar tabiatımızın bir parçası gibi görülür hale gelmişse, onun üzerinde münakaşa ve müzakere de o kadar az yapılıyor demektir. Ne kadar eski veya yeni zamanlardan artakalmış olursa olsun, örf ve adetler her zaman vardır; onlar yoksa cemiyet de yoktur. Örf ve Adet manevi kültürü teşkil eden iki sosyolojik terimdir. Örf ve adet arasında bir içerik ve nitelik farkından çok yalnızca bir düzey farkı bulunmaktadır. Bunlar sosyal hayatı düzenleyen kurallar sisteminin bir kısmını oluştururlar. Sosyal bilimciler bu düzenleyici kurallara genel olarak “norm” adını verirler. Bir sosyal norm belirli bir toplumdaki insanların neyi, ne zaman ve nasıl yapmaları gerektiğini tayin eden, düzenleyen bir kuraldır. Bunun için bütün insanların hayatı sabahtan akşama kadar bu kurallara uygun hareketleri ihtiva eder.

Anahtar Kelimeler: Örf ve adetler, ahlak, töre, teamül, görgü, sosyal etki.

^a Iğdır Üniversitesi Tuzluca MYO Sosyal Hizmetler ve Danışmanlık Bölümü
al.yanardag44@gmail.com

Sociology of Manners and Customs

ALAADDİN YANARDAĞ

Abstract: People have adopted very deeply rooted beliefs and practices as if they were part of nature. If we eat, drink, drink, and greet with our acquaintances, we believe in God, we love and protect our nation, we count our elders, we show compassion to minors. How much a custom and piece has become visible as part of our nature means that there are fewer arguments and negotiations over it. No matter how old or new it may have been, there are always customs and customs; If they do not exist, there is no community. Orphans and Pieces are two sociological terms that constitute spiritual culture. There is only one level difference between the custom and the quantity in terms of content and quality. They constitute part of the social life regulating system. Social scientists generally give the name "norm" to these regulatory rules. A social norm is a rule that governs what, when, and how people in a particular society need to do. For this all people's lives include appropriate movements from the morning to the evening.

Keywords: Manners and customs, morality, law, practice, etiquette, social effect.

Giriş

Örf ve adet, tanımlamayı güçleştirecek şekilde birlikte kullanılan iki sosyolojik terimdir. Bir toplulukta benimsenmiş ortak alışkanlık ve usullerin tamamına örf denir. Örneğin; evliliklerde düğün yapmak bir örf'tür. Adet ise topluluklar da yerleşmiş usul, kaide ve göreneklerdir. Örneğin; bazı bölgelerde gençlerin erken evlendirilmeleri bir adettir. Genel anlamı ile örf kanun olmadığı halde, belirli bir toplumun bireyleri arasında ortak, halk tarafından alışkanlık tarafından uygulanan, bulunulan yer ve durumun şartlarına göre teşekkül eden akla uygun ve dince iyi kabul edilen davranış kalıp ve kurallarıdır. Bir başka deyişle örf toplumdaki bireyler için hayati önemi olan belirli durumlarda en uygun davranışı belirleyen kurallardır. Adam öldürmemek, ırza tecavüz etmemek, muhtaç anne-babaya bakmak gibi. Adetlere aykırı davranılınca bunu yapan şahıs alaya alınır, küçümsenir, antipatik olur. Örflerin çiğnenmesi ise daha ağır tepkilerle karşılaşılır. Örflere aykırı hareket edenler şiddetle cezalandırılır. Bunlar çoğu defa bir toplumun kanunlarına kaynaklık ettiğinden, sözü edilen cezalar kanun yoluyla verilir. Adet ise, bir toplumda öteden beri uygulanagelmüş yazısız, genellikle nesilden nesile geçen, halk arasında tatbik edilen, iyilik ve kötülük değer hükümlerine göre yapılması ve yapılmaması gereken hareketleri belirten kurallardır. Resmi toplantılarda koyu renkli takım elbise giymek, sabahları kahvaltı yapmak, yemekte bıçağı sağ elle tutmak gibi.¹

Amiran Kurtkan Örfler için “müessesese” kavramını kullanır. Onun “Mac iver and Page”den aktardığı tanıma göre; Halk adetleri veya örfler, tatbikatla inkişaf eden içten doğma usuller olup, “bir menfaate azami uygunluktan ibaret bir nihai şekle erişen, an’ane ile intikal eden ve hiçbir istisna ve çeşitlenme kabul etmemekle beraber yeni şartları karşılamak üzere değişen, mamafih bu değişikliğe aynı mahdut metotlar içinde ve rasyonel düşünce veya gaye gütmeksizin yapan usullerdir.”

Örf ve Adetler menfaat birlikleri resmi teşekküllerdir ve bunların müessesese usulleri (müesseseseleri) mahduttur. Hâlbuki cemiyette bu usullerin de temelini teşkil eden ve sosyal bakımından hudutsuz bir şekilde

¹ İzzet Er, “Örf ve Adet”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 201.

kabul edilir olan hareket tarzları vardır ki, bunlara adetler diyoruz. Adetler grup tarafından son derece kuvvetle massedilmiş (benimsenmiş) oldukları için çok defa farkına varmaksızın uyarız. Şu halde adet ile müesseseler arasındaki en mühim fark derece farkıdır. Bundan başka, müesseseler şahsi münasebetlerin dışında kalan münasebetleri de kontrol aldıkları halde adetler şahsi münasebetlere şümulü olan müesseseler usulleridir. Örfler halk adetlerinden başka bir şey değildir. Halk adetlerine “doğru- yanlış” standartları ilave edildiği zaman bunların örf karakteristiğine büründükleri ifade edilebilir. Mesela çıplak gezme- mek mecburiyeti örf ’tür buna mukabil şu veya bu tarzda giyinmek mecburiyeti halk âdetidir. Tecrübe edilmemiş şeylere duyulan korku ve nefretle takviye edilen örfler, daima haklı telakki edilirler ve ferdin gruba uymasını, grupların da birbirlerine intibak etmesini sağlamaları itibarıyla önem taşırlar. Örf ve adetler manevi kültürü teşkil ederler.²

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere örf ve adetler sosyal hayatı düzenleyen kurallar sisteminin bir kısmını oluştururlar. Sosyal bilimciler bu düzenleyici kurallara genel olarak “norm” adını verirler. Bir sosyal norm belirli bir toplumdaki insanların neyi, ne zaman ve nasıl yapmaları gerektiğini tayin eden, düzenleyen bir kuraldır. Bunun için bütün insanların hayatı sabahtan akşama kadar bu kurallara uygun hareketleri ihtiva eder. Sabahleyin kalkınca el, yüz yıkamak gerekiyorsa tıraş olmak, yemeğe otururken, yerken, yemekten kalkarken belirli hal ve hareketlere dikkat etmek (döküp saçmamak, ağzı kapalı çiğnemek, misafir bitirmeden bitirmemek vs.) hep normlara uygun davranışlardır. Niçin bu kaidelere uyarız? Şurası bir gerçektir ki her kültür kendi toplumunu birlik ve beraberlik içinde ayakta tutmak maksadı ile mensuplarının hareketlerini düzenlemek zorundadır. Böylece davranış kuralları insanlar için birer hareket kılavuzu halini alır; her defasında insanın ne şekilde hareket edeceği yerde, ki bu düzensizlik ve davranış anarşisi doğurur, bir toplumda yaşayanlarca ortaklaşa kabul edilen hazır kuralları kullanmak daha pratik ve kolaydır (dil bunun en tipik örneğidir). Herkesin her defasında değişik değişik davranışlar sergilemesi toplum içindeki birliği bozar ve sosyal hayatı çekilmez içinden

² Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 14-15.

çıkılmaz bir kaosa dönüştürür. Örfler ve adetler insan cemiyetini düzenleyici kaideler sisteminin bir kısmını teşkil ederler. Biz bu düzenleyici kaidelere “norm” diyoruz. Bir sosyal norm, bir cemiyette yaşayan insanların neyi, ne zaman ve nasıl yapmaları gerektiğini bildiren bir kaidedir. Hepimizin hayatı sabahtan akşama kadar hep bu normlara uygun davranışlarla doludur. Her kültür kendi cemiyetini birlik ve beraberlik halinde ayakta tutmak için insan davranışlarını düzenlemek zorundadır. Normlar böylece bizim için birer davranış rehberi olur; her defasında bir davranış tarzı icat edeceğimiz yerde, çoğunlukla kabul edilen hazır kaideleri kullanırız. İşte örfler ve adetler bu türlü sosyal kaidelerdir.³

Ahlak ve Töre Bağlamında Örf ve Adetler

Örf ve Adetlerin Sosyolojik tanımı daha çok Töre kavramıyla açıklanır. Kimi toplum bilimciler de toplumsal gelişmenin törel nedenlerle gerçekleştiğini ileri sürerek bir töre toplum bilimi (örf ve adet içtimayati-Örf ve Adetler Sosyolojisi) geliştirmişlerdir. Bu savın başlıca temsilcileri E. Burke, H. Spencer, H. Taine, W. G. Sumner, G. Gurvitch, Northrop ve Pitirim Sorokin'dir. Töre, gelenek, görenek ve töre bilim kurallarının tümü insanların yaşayışlarını düzenleyen davranış kurallarıdır. Bu toplumsal alışkanlıklar toplumun ekonomik etkinliği, inançları, doğa koşulları vb. gibi çeşitli etkilerle oluşur. Örneğin bir evlenme töreni, çeşitli bölgelerde o bölgelere özgü yerel ögeler taşır. Örneğin Sorokin şöyle der: “Vardığım kesin sonuç şudur: bireylerin ve kümelerin toplumsal kurumların ve kültürün esaslı bir biçimde özgecilleştirilmesi sağlanmadan ne gelecek savaşlar önlenemez ne de yeni bir düzen kurulabilir. Schweitzer gibi ben de, bu sevgi ya da yaşam saygısının törel dirilişini bugün için insanlığın en ivedi gereksinmesi; bilimsel, teknolojik ya da başkaca her türlü ilerlemede daha çok daha ivedi gereksinmesi sayıyorum.” Görüldüğü gibi Pitirim Sorokin dünyanın emperyalist ülkelerce paylaşılması savaşlarının önlenmesi ve yeni bir düzen kurulması için, bir törel özgecilik ruhu (ahlaki diğerkâmlık ruhu)'nun diriltilmesini önermektedir.⁴

³ Er, “Örf ve Adet”, *SBA*, s. 201.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 388.

Ahlakın içeriğini büyük ölçüde örf adetler oluşturur.⁵ Örf ve adetleri gelenek ve göreneklerle eş anlamlı tutarak, hepsini birden töre başlığı altında toplamak da mümkündür. Nitekim bir bilim olarak ahlak, günümüzde töre bilimi adıyla anılmaktadır. Toplumsal normların önemli bir bölümü hukuksal normların yani yasaların aksine genellikle meşru ve yetkili kurumsallaşmış bir otorite tarafından yaratılmaz; kendiliklerinden ve aşama aşama oluşarak toplum yaşamında güç kazanır, sonra da toplumsal baskının sağladığı yaptırımlarla otoriteye kavuşurlar. Toplumda uzun bir süre kullanılarak gelişmiş ve gelenekleşmiş yaygın ve güncel olarak uygulanan toplumsal normlar adet olarak tanımlanmıştır. Daha üst bir düzeyde, güçlü değerler içeren normlara ise örf adı verilir. Örf ve adet arasında bir içerik ve nitelik farkından çok yalnızca bir düzey farkı bulunmaktadır.

Örf ve adetler toplum, grup ve sınıflar arasında değişebildiği gibi zaman içinde de önemli ölçüde farklılaşabilirler. Bir örf, doğruladığı bir tutum veya davranışı bir süre sonra yadsıyabilir. Çağdaş toplumlarda, kişiler arasındaki ilişkilerin kişisel niteliklerinden sıyrılp anonimleşmesi, örf ve adetlerin etki ve önemini azaltmaktadır. Birey de bu durumlarda, aidiyet veya referans grubunun normları ve kontrolünün dışında tutum ve davranış oluşturabilmektedir. Bireyler örf ve adetlere genellikle kendiliğinden uyarlar. Bu alandaki sapmalar toplumca ve hatta bireyin kendisi tarafından bizzat engellenir. Başka bir deyişle normun yaptırımını bizzat birey de uygulayabilir; bu durum doğal olarak bireyin normla bütünleşme, onu içselleştirme düzeyine bağlıdır.

Teamüller, Görgü ve Nezaket Kuralları

Örf ve adetlerin en basit ve belirgin biçimlerinden biri de teamüller ile görgü ve nezaket kurallarıdır. Bireylerin güncel yaşamlarında zımnî bir uzlaşma uyarınca birbirlerine karşı uyguladıkları basit, biçimsel ve çoğu kez yapay bir nitelik taşıyan davranış kuralları teamülleri oluşturur. Teamüller, bireysel saldırganlığı ve çıkar hesaplarını örttükleri, izledikleri ve geciktirdikleri oranda toplumsal dayanışma ve düze-

⁵ Felsefenin bir dalı olan ahlak ise etik adı altında incelenmektedir. Bu ahlakın kaynağı hakkındaki tartışmalar için bkz. İlyas Altuner, "Ethik Yarguların Kaynağı: Tanrı", *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji*, sayı 12, 2004, s. 105-110.

nin hiç olmazsa biçimsel olarak sürmesini sağlar. Nezaket ve görgü kuralları da benzer bir işleve sahiptir. Bir kimseye hitap etme biçimi kimin önce selam vermesi veya elini uzatması gerektiği gibi hususlar bu kurallarla belirtilir. Bu tür kurallar, çoğu kez başka bir kimsenin uyarmasına kalmadan uygulanır ve neredeyse benliğimizin ayrılmaz bir ögesi olmuşlardır. Nitekim bir dikkatsizlik nedeni ile onları uygulayamadığımızda duyduğumuz suçluluk duygusu bu durumu açıkça kanıtlamaktadır.⁶

Örf ve Adetlerin Hukuksal Normlara Dönüşmesi

Bir örf veya âdetin zorlayıcı ve bağlayıcı yaptırımlarla desteklenmesi halinde hukuk kuralları oluşur. Örfler genellikle o cemiyetteki hukuk sisteminin bir kısmını teşkil eder; yani örflerin çiğnenmesi kanunların çiğnenmesi manasına gelir ve teşkilatlı güçlerin müdahalesine yol açar. Zaten kanunların pek çoğu –hepsi değil– örflerden çıkarılmıştır; örflere devletin müeyyide gücü eklenerek bunlar kanun haline getirilmiştir.

Her toplumda, karşı gelinmesi kesinlikle yasaklanmış ve yaptırımları zor kullanarak da uygulanabilen ve rasyonel biçimde örgütlenmiş normlar, hukuk kuralları olarak tanımlanmıştır. Toplum neden ve sonuçlarının bilincinde olarak hukuk kurallarını yaratır, yürürlüğe koyar veya yürürlükten kaldırır. Çağdaş toplumlarda örf ve adetlerin uygulamada güçlü yaptırımlarla desteklenememesi ve toplumsal düzeni korumadaki yetersizliği hukuk kurallarının önem ve ağırlığını arttırmıştır. Ayrıca çeşitli gurup, sınıf ve azınlıkların farklı örf ve adetlere sahip olmaları ulusal düzeyde toplumun tümüne ilişkin kurumların homojen ve rasyonel kurallarla yönetimini zorunlu kılmaktadır. Hukuk kurallarının giderek önem kazanmasına rağmen örf ve adetler ile yazılı hukuk arasında çelişme ve çatışmalarda görülebilmektedir. Bireylerin hukuku uygulayanların hoşgörüsüne güvendikleri veya herhangi başka bir yolla hukuk kurallarının yaptırım gücüne hedef olmamayı başara bildikleri durumlarda genellikle örf ve adetleri izlemeyi yeğledikleri görülür.⁷

⁶ Barlas Tolan, *Sosyoloji*, Adım Yayıncılık, Ankara 1993, s. 243.

⁷ Tolan, *Sosyoloji*, s. 245.

Örf ve Adetlerin Dini Boyutu

Dini konularından biri de insan davranışlarıdır. İnsan davranışlarının bir kısmı örf ve adetlere dayalı yapılıdır. İslam hukukunda örf, hakkında kesin hüküm bulunmayan konularda vazgeçilmez bir hukuk kaynağıdır. Dolayısıyla örf ve adetler de din ile doğrudan ilgilidir. Şöyle ki dinin koymuş olduğu değerlere ters düşen örfler ve adetler terk edilmiş ve bırakılmıştır. Örneğin; kan davası ve tefecilik yapmak, İslam öncesinde birer örf ve adet halini almıştı. Ancak İslam geldikten sonra bunlar kaldırılmıştır.

Buna rağmen özellikle kan davası kolay kolay terk edilmemiştir. Müslüman bir toplumun İslam'ı kabul edişlerinden günümüze kadar İslam dininin etkisi ile oluşmuş örf ve adetleri de bulunmaktadır. Genelde örf ve adetler İslam'a ters düşmez.

Bunun yanında İslam öncesinden gelen ve İslam'a ters düşmeyen örfler de varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ebu Hanife ve İmam Malik gibi fıkıhçılar Hz. Muhammed (s.a.v.)'in "Müslümanların güzel gördüğü her şey, Allah katında da güzeldir." hadisini ölçü olarak, fıkıh usulünde örfleri hüküm vermede başvurulacak bir kaynak olarak görmüşlerdir. (Bu hadis hakkında İbn Mesud'un sözüdür rivayeti de vardır.) Denilebilir ki toplumun dini ve sosyal hayatını tanzim eden kurallardan biri de örf ve adetlerdir.

Toplumlar büyük tecrübeler sonunda oluşmuş bu değerlerine daima sahip çıkar ve yaşatır. Unutulmamalıdır ki bir toplumu ayakta tutan, geçmişle geleceği arasındaki köprü görevi gören, kültürü, örf ve adetleridir. Dini açıdan güzel görülen örf ve adetlerin her hâlükârda sürdürülmesi teşvik edilmiştir.

Osmanlı Kültüründe Örf ve Adetlerin Sosyal Etkileri

Yükselme devri Osmanlı cemiyetinde hâkim olan örf ve adetlerin bir yazısız hukuk kaynağı olarak madde-mana hedefleri arasında bir denge kurma ve böylece fert ve cemiyet menfaatlerini paralelleştirme prensiplerine yer vererek orta sınıflaştırmayı ve sosyal gelişmeyi sağlayan yazısız hukuk vasfını taşıdığı göze çarpmaktadır. Örf ve adetlerimizin temelinde yer alan bu iki prensip, Türk-İslam kültürünün tevhit

(birlik, bütünlük, teklik) akidesinden ortaya çıkan iki netice halinde ilerliyordu.⁸

Sosyolojide Osmanlı İdaresi'nin hiçbir zaman diktatörlüğün özelliklerine de sahip olmayışı sadece rejimdeki değişikliklerle asla bir cemiyyetin tam manası ile reforme edilemeyeceğini göstermektedir. O halde, tek tek tüm fertlerin, aynı zamanda kendilerine fikri vahdet aşılacak bir kıymet hükümleri sisteminin müesseseseleşmiş tesirlerine maruz bulunması zarureti vardır. Bu zaruret, Türk- İslam kültürünün vahdet idrakine dayanan vakıflar, mali yardımlaşmalar vb. bütün müesseseler yolu ile ferde aşladığı kıymet hükümlerinin hayati önemini ortaya koymaktadır.

Mamafih, sosyolojide zaten örf ve adetlerin temelinde yer alan kıymet hükümlerinin niçin var oldukları sorulamaz. Fakat onların varlıkları bir realite olarak kabul edilir ve tesirleri incelenir. Nitekim demokrasinin bir siyasi sistem olarak ortaya çıkmasından çok evvel, insan hakları, hürriyet, adalet ve eşitlik kavramları hepsi de dini bir köke sahip olan kıymet hükümleri halinde ortaya çıkmışlardır. Köklerinin dini olması, laiklik anlayışının hâkim olduğu bir çağda bu kıymet hükümlerinin değerden düşmelerini hiçbir suretle gerektirmiş değildir.

O halde, acaba, yükselme devri, Osmanlı cemiyyeti hem orta sınıflaşmış bir cemiyyet hem de vahdet akidesine dayalı örf ve adetlerin hakim olduğu bir topluluk olduğuna göre, Türk-İslam kültürünün çeşitli örf ve adetlerinin temelinde yer alan hangi değer hükümleri fert ve cemiyyet bütünleşmesini sağlamakta faydalı olmuştur?

Şu halde sosyoloji, sosyal ilim realitesinin zamana ve mekâna sirayet eden bütünlüğünü müşahede yoluyla eksiksiz olarak kavrayabilmeyenin zorluğuna rağmen, bu bütünlüğün hiç olmazsa müspet manada tasdik edildiği bir ilim haline gelmiştir. Fakat bu tasdik vukuundan çok daha evvelki asırlarda, İslami vahdet akidesini mutasavvıflar eliyle işleyerek sosyal realitenin bütünlüğünü bir kıymet hükmü halinde yansıtan Türk-İslam kültürü bu bakımdan Batı kültürüne nazaran çok ileri bir seviyeye ulaşabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme devri sosyal bünyesi Türk-İslam

⁸ Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 200.

kültürünün değer hükümlerine dayalı bir sosyal bünye olarak bu değer hükümlerinin ve bunların geliştirdiği örf ve adetlerin temelinde fert ve cemiyet bütünleşmesini temin eden tevhit (birlik, bütünlük) akidesine yer vermiştir. Bu akidenin uzviyetçi teoriden üstün olan tarafı şudur ki, bu anlayışa ve bu imana dayalı değer hükmüne göre, bütün cemiyetlerin her birinin bir uzviyet veya tek bir külli beyin ya da külli ruh olarak düşünülmesine lüzum yoktur. Gerçek manada insan olabilen yani vicdan ve sevgi ve fedakârlık hisleri ile kendi varlığını bütünü varlığında yok olmuş kabul edilebilen (böyle anlayışa bağlı kalabilen) fert, hatta cemiyetin bütün azalarının maruz kaldığı haksız muamelelerin ıstırabını duyabilen bir külli beyin haline geçmektedir. Böylece ferdin cemiyete dâhil olması şeklinde müşahede edilen zahiri görünüşün altında cemiyetin fertte gizli olduğu gerçeği belirtilmektedir.⁹

Sosyokültürel Değişim Karşısında Örf ve Adetler, Yapılan İtirazlar ve Erol Güngör'ün Sosyolojik Analizi

Örf ve adetler zaman zaman çeşitli toplumlarda sosyal bir problem olmaktadır. Bu sosyal problemin genellikle iki şekilde olduğu görülür: Birincisi, özellikle devrim yapılan ülkelerde olup reform oluşturulan hukuk sistemi örfelere dayanmadığından, çıkarılan kanunlarla örfler arasında bir çatışma meydana gelir. İkincisi ve muhtemelen daha önemlisi çok hızlı sosyal ve kültürel değişim içinde bulunan ülkelerde ortaya çıkan problemidir. Ki, bu da oralarda bir takım örf ve adetlerin kaybolmasının yanında bütün geleneksel değerler ile örf ve adetlere karşı aydınlarda olumsuz bir tavrın giderek artmasıdır. Modern sanayi toplumunun getirdiği hayat tarzı ve onunla birlikte yayılmaya başlayan rasyonalist- pozivist düşünce tarzının örf adetlere karşı çıkışa zemin hazırladığı gözlemlenir.¹⁰

Değişen cemiyetlerde dünle bugün arasındaki en önemli farklardan biri de örfler ve adetlerdeki değişimlerdir. Şimdi yaşlılar ve orta yaşlılar “zaman”dan şikâyet ederlerken en çok örfler ve adetler üzerinde duruyor, kendi zamanlarından bu yana insan münasebetlerinin ne kadar değiştiğini belirtiyorlar. Eskiden ailenin işlerini aile reisi olan

⁹ Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 203.

¹⁰ Er, “Örf ve Adet”, *SBA*, s. 202.

erkek idare ederdi, küçükler büyüklere yer verirdi, kadınlar cenazenin peşine takılıp kabristana kadar gitmezlerdi, ailenin rızası olmadan evlenilmezdi, ailenin yaşlıları ölünceye kadar çocuklarının veya yakın akrabalarının bakımı altında yaşarlardı, bayram ziyaretlerinde içki ikram edilmezdi vb. Yeni nesiller bu örf ve adetleri ya reddediyorlar, ya onları hiç bilmiyorlar. Bu değişme gerek nesillerin birbirileriyle münasebetleri gerekse yeni nesillerin intibakı bakımından önemli neticeler doğurmaktadır.¹¹

Türkiye’de örfler ve adetler iki bakımdan sosyal problem olmaktadır. Birincisi, Türkiye birbiri ardından reformlar ve inkılaplar geçirmiş (sadece Cumhuriyet’te değil, ondan önce de), böylece reform kanunlarıyla örfler arasında bir takım çatışmalar ortaya çıkmıştır. İkinci ve belki daha önemli olan nokta ise, Türkiye’nin çok hızlı bir sosyal ve kültürel değişme içinde bulunması böylece bir takım örf ve adetlerin kaybolmasının yanı sıra, bütün geleneksel değerlerle birlikte örf ve adetlere karşı da menfi bir tavrın aydınlar tarafından kuvvet kazanmasıdır. Bu tavır bütünüyle bizim ülkemize mahsus değildir. Modern sanayi cemiyetinin getirdiği hayat tarzı ve onunla birlikte yayılma istidadı gösteren rasyonalist-pozitivist düşünce tarzının örf ve adetlere karşı çıkışa zemin hazırladığı görülüyor. Türkiye tam modern sanayi cemiyeti olmak üzere bir bünye değişikliğine girerken örf ve adet aleyhtarlığının şiddetlenmesi bu genel manzaranın içinde özel ve çok önemli bir durum meydana getirmektedir.¹²

Örf ve adetler cemiyetin belkemiğini veya iskeletini teşkil eder, yani onlar olmaksızın insanlar bir arada ve düzenli bir hayat yaşayamazlar. Bu bakımdan cemiyetin asıl karakteri devamlı hareket halinde olmak değil, istikrar ve düzen sağlamaktır. Cemiyet değişen bazı şartlar karşısında kendini değiştirmek zorunda kaldığı için değişebilir, ama her zaman işi “en az değişme” ile kapatmaya çalışır; onun gayesi ayakta kalmak ve hüviyetini kaybetmemektir. Teknolojik değişmelerin çok süratle ilerlemesine karşılık sosyal değişmenin daima daha gerilerden gelmesinin başlıca sebeplerden biri de budur. Başka türlü zaten bek-

¹¹ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 87.

¹² Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 89.

lenmezdi. Cemiyet dediğimiz şey insanların ortak inanış ve uygulamalarıyla bir araya gelmeleri demektir; eğer bunlar neyin nerede ve ne zaman nasıl yapılacağına dair ortak fikirlere sahip olmasalar, bir arada yaşamaları imkânları da kalmazdı. İşte örf ve adetler onların bu ortak “norm”larından büyük bir kısmını teşkil eder. Cemiyet böyle bir sistem kurduktan sonra bu sistemde meydana gelecek değişimlere çok defa şüpheli gözlerle bakar ve kendisini -mümkün olduğu ölçüde- onlardan korumaya çalışır; çünkü birliğini ve bütünlüğünü muhafaza etmesi lazımdır. Değişmeye direnemeyecek olursa, bu defa kabul etmek zorunda kaldığı değişikliği süratle kendi bünyesine uydurmaya, yani bu değişmeden en az sarsıntı ile çıkmağa çalışır. Eğer bu değişim mevcut norm sisteminin pek büyük kısmını değiştirecek kadar geniş çaplı ise ve cemiyet buna karşı koyamayacak derecede zayıf kalıyorsa, o zaman sosyal çözülme (inhilal) ve dağılma dediğimiz şey meydana gelir; insanlar belki ölmez ama cemiyet dağılır ve ortadan kalkar; aynı topraklar üzerinde -tabi herkes göç etmemişse- mahiyeti tamamen farklı yeni bir cemiyet kurulur. Bu durumda önceki cemiyet ile sonraki arasında herhangi bir bağlantı veya devam bahis konusu değildir. Bu noktada örf ve adetlerin değişmesi meselesine giriyoruz. Eğer bunlar cemiyetin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere birer vasıta olarak ortaya çıkmışsa, ihtiyaçların değişmesiyle ve cemiyetteki umumi sosyal değişimi ile birlikte bir takım örf ve adetlerin de değişmesi beklenir. Ancak bu değişimin umumiyetle kültür değişmesi dediğimiz olayın bir parçasını teşkil ediyor ve çözümü pek güç bir takım problemler taşıyor. Bu çözüm güçlüğüdür ki örf ve adetler konusunda birbirini hiç tutmayan ve çok defa hiçbir sosyolojik kıymeti bulunmayan fikirler en azından ciddi ve doğru fikirler kadar taraftar bulabilmektedir.

Örf ve adet değişimleri günümüzde sadece Türkiye’yi değil, bütün dünyayı ilgilendiren önemli bir meseledir. Çok basit bir ifade ile söylersek, bugün dünya teknolojik gelişme ile paralel aynı hızla bir sosyal değişmeyi başaramadığı için büyük bir buhran içinde bulunmaktadır. Dünyanın maddi çevresi büyük bir hızla ve büyük ölçülerle değişiyor ama bizim manevi değerlerimiz ya bu değişimin gerisinde kalıyor ya da teknolojik değişim bir takım sun’i sahte değerlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyor. Biz şimdi bu geniş çaplı hadisenin tahlilini

yapacak değiliz; şu kadarını söyleyelim ki, örf ve adetler de yeni hayata intibak meselesi ile karşı karşıyadır ve bu intibakı henüz başarmış oldukları söylenemez. Geçmiş zamanlarda örf ve adetler bugünkü kadar şiddetli bir imtihanla karşılaşmış değillerdi. Bilindiği gibi, hayvanlarda esas intibak mekanizması olan içgüdüler binlerce yıl süren tekâmül devreleri içinde yavaş yavaş değişmektedir; insan cemiyetinde de yakın zamana kadar teknolojik ve sosyal değişimin hızı cemiyetin büyük sarsıntılar geçirmeden yeni şartlara uymasına imkân verecek kadar yavaş gidiyordu. Ancak 19. Yüzyıldan beri insanlık tarihinde hiç görülmemiş derecede baş döndürücü bir değişim olmaktadır ve bu değişime hem örf ve adetlerin kıymet intibakını kaybetmesine yol açmakta, hem onların yerine yenilerini koymaları imkânı vermemektedir. Yani sosyal değişimin örf ve adetler bakımından ortaya çıkardıkları manzarayı ana hatları ile özetleyecek olursak durum şudur:

1- Modern cemiyette insanların pek büyük bir kısmı büyükşehir hayatı yaşamaya başlıyor. Bu hayat insanları sınırları çok keskin bir şekilde belli olan eski sosyal ve coğrafi mevkilerinden çıkararak onları anonimleştiriyor. Mesela “Hacılar köyünde Demirci Hasan’ın oğlu Ahmet” yerine herhangi bir adam getiriyor. Bu ise onların eski örf adetlerin kontrol sahasından dışarı çıkmaları manasına gelmektedir.

2- Büyükşehir hayatında kültür alternatifleri alabildiğine artmaktadır; yani bir insanın karşısında eski tekdüze bir hayat yerine meslek, sanat, inanç, arkadaşlık grubu, akrabalık münasebeti gibi hususlarla birlikte örf ve adet konusunda da değişik alternatifler veren bir hayat vardır. Bu da örf ve adetleri gitgide daha nispi ve izafi birer standart haline getiriyor, onların eski mutfak gücünü büyük ölçüde zayıflatıyor.

3- Modern hayat, örf ve adetlerin öğrenilmesini ve öğretilmesini adeta imkansız hale getirmektedir. Örf ve adetler insan münasebetlerini düzenleyen ve insanlar arası münasebetlerde “tatbik” edilen kaidelerdir. Bunlar yaşanarak tatbik edilerek öğrenilir. Hâlbuki modern şehir hayatında insanların öğrenme kaynakları da gitgide anonimleşiyor, yani şahıstan şahısa bir olay olmaktan çıkıyor. Bugün sosyal öğrenmede bir usta-çırak, hoca-şakirt münasebeti kalmamıştır. Biz öğrendiklerimizin büyük bir çoğunluğunu kitaplardan, gazetelerden veya radyo, televizyon gibi vasıtalarından alıyoruz. Bazen doğrudan doğruya

şahıslardan bir şeyler öğrendiğimiz zamanda bu şahıslar bizimle karşılıklı münasebet içinde olan kimseler yerine büyük bir kalabalığa hitap eden birer konferansçı durumunda oluyor. Günümüzün aile hayatı da yine örf ve adet eğitimini vermekte yetersiz kalmaktadır.

4- Modernleşmenin önemli bir özelliği de ilme verilen değerlerin artması yanında, ilmi düşüncenin küçük bir âlimler grubu yerine büyük çoğunluk tarafından paylaşılan bir zihniyet haline gelmiş olmasıdır. Çoğunluğun ilim anlayışı ilim adamlarının anlayışından dolayı çok uzak hatta çoğunlukla ona ters olmakla birlikte, şimdi hemen herkesin bir meseleyi ilme uygun olmak veya olmamak açısından tartıştığı gözden kaçmıyor. Bu arada geçen yüzyılda adeta moda haline gelmiş olan materyalist ilim anlayışının şimdilerde vülger (avami) bir materyalizm ve pozitivizm halinde yaygınlaştığı görülmektedir. Yeni nesiller sosyal hayatı idare eden güçlerin tartışmaya fazla tahammül edemediğini görünce, hemen onlardan yüz çeviriyorlar. Din, örf ve adetler gibi bütün geleneksel unsurlar onların akılcı ölçülerine uymaz gördüğü için hücum konusudur. Ampirik gerçekliği bulunmayan her şey hurafe ve batıl itikat sayılmaktadır.

Bu sonuncu düşünce ilmin büyük bir refah ve saadete yol açabileceği gibi büyük felaketler içinde pekâlâ kullanılabileceğine ifade etmektedir. Bugün sosyal değerleri o anki ampirik faydalarına göre ölçen ilim adamı hemen hemen kalmamıştır. Ama ilmin büyük prestijine kapılan ve ondan faydalanmak isteyen nice insan vardır ki, ilmi bilginin ahlaki (moral) normlar vermediğini, veremeyeceğini hiç düşünmüyor. İlmi bilgi birçok geleneksel inancın ve uygulamanın yanlış olduğunu ortaya çıkarabilir ama bunların yerine aynı fonksiyonu görececek yenilerini koyduğu görülmemiştir. Şu halde örf ve adetler üzerinde reform yapmak isteyenlerin ilmi kullanmaya kalkmaları cemiyette sadece yıkıma sebep olur. Hiçbir yapıcı çare getirmez. Hayvanlar âleminde intibaksızlar tabii eleme yoluyla giderilmektedir; insanlar ise aynı şeyi akıllarıyla yapmaya çalıştıkları zaman, pek büyük hatalara düşüyorlar. Örf ve adetler başlangıçta akıl yoluyla, planlanarak ortaya konmuş olsaydı akıl yoluyla ve planla kaldırılmaları mümkün olabilirdi. Halbuki bunlar bizim şahsi idaremizin değil cemiyetin eseridir; yani hiç kimse belli bir plana göre oturup bir örf veya adet koymuş değildir. O halde bir

insan kendi eseri olmayan bir şeyin neden ve nasıl konduğunu elbette tam olarak bilemeyecektir (Dünya niçin yaratıldı diye de sormuyoruz. Çünkü bu soru ilmi değildir). Aslını bilmediğimiz şeyler sadece örf ve adetler de değildir. Birçok sosyal meselenin kökünü de bilemeyiz. Bu tür bir bilgi eksikliği onların kaldırılmaları için elbette gerekçe olamazdı. Mesela kalabalık şehirlerde ulaşım vs. güçlükleri yüzünden bayram ziyaretlerinin gereksiz olduğunu düşünür ve bu ziyaretleri kaldırırsak, gerçekten ulaşım güçlüklerinden ve misafir ağırlama külfetinden kurtulmuş oluruz; ama bayram ziyaretinin cemiyetteki fonksiyonunu tebrik kartı/mesajı göndermekle yerine getirdiğimizi söyleyebilir miyiz? Her şeyden önce, bu ziyaretin bütün fonksiyonlarının cemiyetin öbür fonksiyonları ile olan ilgisini biliyor muyuz? Bunları yeterince bilmiyorsak bayram ziyaretini kaldırmakla da daha neler kaldırmış olduğumuzu nasıl bilebiliriz?

Bu söylediklerimize bakarak, örf ve adetlerin mutlak suretle muhafaza edilmesi fikrinde olduğumuz anlaşılmalıdır. Şuursuz bir yıkım gibi, körü körüne bir saplanma da bizim zararımıza olur. Asıl anlatmak istediğimiz şey bunların değişmemesi değil, değişmelerinin nelere bağlı olduğudur. Burada değişmenin yollarını aramaktan ziyade değişmenin doğurabileceği kötü sonuçlar üzerinde şu sebepten duruyoruz: Sosyal normlara ve kıymetlere yapılacak müdahale zararlı sonuçlar verdiği takdirde bunlardan dönüş imkanı kalmaz. Tekrar başladığınız noktaya dönemezsiniz. Kültürde kesiklik yaratmak insan hayatında kesiklik yaratmak gibidir. Tecrübe olsun diye bir insanı öldüremezsiniz; bu denemenin sonucu apaçık bellidir ve dönüşü yoktur. Kültür değişmesi ile uğraşanlar kültürün ne kadar grift, dallı-budaklı bir yapı olduğunu bilirler; bu yapıdan tek başına beğenilmediği için sökülecek bir taşın en umulmadık yerlerde nasıl çöküntülere yol açacağına dair pek çok ibretli misal görmüşlerdir.¹³

Bu kısa açıklamada mantıki olarak çıkacak bir netice de şudur: Ne kadar eski veya yeni zamanlardan artakalmış olursa olsun, örf ve adetler her zaman vardır; onlar yoksa cemiyet de yoktur.¹⁴

¹³ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 91-100.

¹⁴ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 116.

Örf ve Adetlere Yapılan Başlıca İtirazlar

Örf ve Adetlere Yapılan İtirazlar onların eskiliği, çok defa akla uygun olmayışları ve sosyal baskı ile kabul edilmeleri gibi başlıca üç noktada toplanmaktadır. Şimdi bu eksiklik, akla uygun olmama ve sosyal baskı ile kabul etme kavramlarının sosyolojik açıklamasını yaptıktan sonra, bu noktalarda yapılan itirazların ne derece geçerli olduğunu görelim.

Örf ve adetlerin eskiliği onların başlıca kuvvet kaynaklarından birini teşkil eder. Bu davranış alışkanlığının veya standardının “çok eskiden” kalmış olması, onun geçerliği için yeter sebep olarak görülebilir. Bu bakımdan örf veya adet ne kadar eski, yani çıkış yeri ve zamanı ne derece “meçhul” ise, onun sosyal geçerliliği o derece kuvvetli sayılır. Eskilikle geçerlilik arasında bu münasebeti çok kimse, özellikle örflere itiraz edenler iyi bilir. Ama pek çoğumuzun gözden kaçırdığı bir önemli nokta daha vardır: Örf ve adetlerin eskiliği onların savunulmasını önemli ölçüde güçleştirir; bu güçlüğü onların geçersizliğinden doğmuş olması da gerekmez. Çok eski alışkanlıkların ilk sebebini ve çıkış yerini bilemeyiz; hatta onlar o kadar hayatımızın bir parçası olmuştur ki, kimse bunların niçin ve nasıl çıktığını sormayı da aklından geçirmez. İnançlarımızın pek çoğu da bu şekilde benliğimize işlediği ölçüde şuurlu bilgi konusundan çıkmaz.

İnsanlar niçin selamlaşır? Niçin büyüklere saygı gösterilir? Kan akrabalarının evlenmesi niçin yasaktır? Cinsi sapıklığın niçin aleyhinde bulunuruz? Doğup büyüdüğümüz yer (vatan) bizim için neden kutsaldır? Niçin ibadet ederiz? Bunlar ve benzeri sorular pek az sorulur; hatta küçük ve kapalı cemiyetlerde hiç sorulmaz. İnsanlar çok köklü inanç ve uygulamaları adeta tabiatın bir parçası imiş gibi kuvvetle benimsemişlerdir. Nasıl yemek yiyorsak, su içiyorsak, tanıdıklarımızla da selamlaşırız, Tanrı'ya inanırız, vatanımızı sever ve koruruz, büyüklerimizi sayar, küçüklere şefkat gösteririz.

Bir örf ve adet ne kadar tabiatımızın bir parçası gibi görülür hale gelmişse, onun üzerinde münakaşa ve müzakere de o kadar az yapıyor demektir. Başka bir ifade ile biz bu tür inanç ve uygulamalarımızı kafamızda hiç doğru-yanlış testine tabi tutmamışızdır. Şu halde bunlar

his değil de akıl yoluyla yapılacak herhangi bir hücum karşısında hiçbir savunma hazırlığına sahip değildir. Bir gün bir takım insanların bunları yanlış bulacakları hiç aklımıza gelmediği için, onların neden doğru olduklarını pek düşünmemişizdir. Yıkıcı propaganda adı verilen ve doğrudan doğruya sosyal değerlere hücum eden propagandanın “yıkıcılığı” işte bu noktadan ileri gelmektedir. Örf ve adetler hakkında böyle rasyonel sorular sorulduğu veya onların akli bakımdan bir mana ifade etmediği söylendiği zaman, pek çok kimse kendini çok zayıf bir durumda bulur. İnandığı şeyleri nasıl savunacaktır? Onları böyle bir tartışma veya hesaplı sonunda benimsemiş olsaydı, o zaman her birine niçin inandığını veya uyguladığını akli deliller göstererek anlatabilirdi. Fakat biz örf ve adetleri bu yoldan edinmiyoruz. Gerçekten, onların asıl edinilme şekli daha önceki nesilden aktarma yoluylaadır. Bununla birlikte örfler ve adetler refleks gibi otomatik tepkiler değildir; şahıs için daima bir mana ifade eden şeylerdir.

Akla uygun olup olmama konusuna gelince, burada her şeyden önce akli veya akılcı (rasyonel) tabirine verilecek mana önemlidir. Acaba örf ve adetlerin akla uymadığını söyleyenler gerçekten akla uygun mu düşünmektedirler? Aklın insan davranışındaki yeri ve önemi nedir? Örf ve adetler hangi noktada akla uygun görünmez?

Türkiye’de pek çok yazar ve aydın, rasyonel deyince bundan bazen müşahhas (somut), bazen ampirik, bazen objektif, bazen pozitif manasını kastetmektedirler, ki hepsi de yanlıştır. Akıl tabiri felsefede uzun zaman tartışmalara yol açmıştır. Bu gün zihin psikolojisinde bu tabir pek az kullanılır. Fakat akıl, akli, akılcı gibi kelimeler günlük hayatımızın lügatçesinde iyice yer etmiş ve belli manalara gelen şeylerdir. Biz akli daha çok duygunun zıddı olarak kullanıyoruz. İnsan bir meselede heyecana kapılmadan, duygularına esir olmadan, enine-boyuna düşünüp karar verirse akılcı davranmış olur. Acaba akılcı davranışın açık-seçik ölçüleri bulunabilir mi? Biz hangi davranışın hissi, hangisinin akılcı olduğunu anlamak için şu iki noktaya bakıyoruz:

1- Yapılan davranış mantık bağlantılarına uygun olup, duygulara yer vermemelidir.

2- Gözetilen hedefin elde edilmesine yaramalıdır.

Şimdi bu iki kriter bakımından örf ve adetlerin durumunu gözden geçirelim.

Davranışlarımızın duygu unsuru taşımayışının herhangi bir ilmi manası yoktur; Bu iddia bizim sadece günlük hayatta öfke, gazap, şiddetli tutkunluk vs. gibi sebeplerle intibaksız davranış yapmamız ihtimaline karşı tedbirli olmamızı belirten pratik bir uyarıdan ibarettir: Hissi davranma, mantıklı ol. Hakikatte hissi olmakla mantıklı olmak birbirinin mutlaka zıttı şeyler değildir. Bir insan hem çok duygulu, hem çok mantıklı olabilir. Fakat işin bundan daha önemli tarafı, insan hayatında duyguların oynadığı müspet rolün anlaşılmasıdır. Biz hissi olmayı intibaksız bir davranış sayarken çok uygun saydığımız nice davranışın duygulardan kuvvet aldığı, duygular olmazsa onlarında olmayacağını adeta unutuyoruz. Bizim mantık dediğimiz şey, kendi başına davranış sebebi değildir; mantık hiçbir davranış normu da ihtiva etmez. Öfke, gazap, intikam hırsı gibi şeyler birer duygu (heyecan) dur ama sevgi, korku, pişmanlık, estetik, heyecan gibi şeyler de duygudur. Sadece mantıktan ibaret bir insan yaratmak mümkün olsaydı, bu insan şimdiki elektronik beyin makinelerinin (Bilgisayar) bir çeşidi olurdu. Bilgisayarlar birer mantık şemasından ibarettir. O şemaya dışarıdan neyi yerleştirirseniz ona göre çalışır. Bilgisayar kimseden nefret etmez. Ama kimseyi sevmez de. Ne başarı kazanmak için bir heves duyar, ne başarısızlığına yerinir.

Bizim hayatımızda duygularımızın önemini belirtmek bakımından bir tek misal yetecektir: Vicdan dediğimiz ve bizim bütün ahlaki hayatımızı idare eden mekanizma duygularla çalışır. Eğer bizi huzursuz eden duygularımız olmasaydı iyilik ve kötülük karşısında tavrımız değişmez, o anda canımızın çektiği işi (imkân bulduğumuz ölçüde) yapardık.

Rasyonel davranış hakkındaki ikinci kritere gelince, bizi hedefe götüren davranışın rasyonel olduğu söylene bile, bu manada rasyonel olan her şeyin iyi ve doğru olması gerekmez. Eğer hedefimiz hoşlanmadığımız bir kimseyi ortadan kaldırmaksa, uzun uzun düşünüp taşınarak mükemmel bir cinayet planı hazırlar ve uygulayabiliriz. Hem düşmanımızı öldürmek, hem cezadan kurtulmak rasyonel bir harekettir. Herhalde bu tür rasyonelliği akılcılık taraftarları da tasvip etme-

yeceklerdir; rasyonel davranışın iyi yöndeki hedefleri için söz konusu olduğunu söyleyeceklerdir. İşte bu noktada “rasyonel” olmadıkları için hücum gören örf ve adetler karşımıza çıkar ve bize kendilerini kabul ettirirler. Bizi cinayetten alıkoyan, yani cinayet işlemenin “kötü” olduğunu söyleyen bir örfür. Bu örf rasyonel düşünceye dayanan bir kanun şeklinde de kendini gösterebilir; ama cinayeti engelleyen bir örf yoksa herkesin arkasına bir polis koymak gerekir.¹⁵

Örf ve adetler, insanda tabiatın eksigini kapatmak gibi son derece önemli bir fonksiyona sahiptir. Biz kendimizi hayvanlardan üstün görürüz, gerçekte böyledir. Ama hayvanların intibak mekanizması insanlarınkinden daha sağlam bir şekilde kurulmuştur. Hayvanların doğuştan gelen, yani sabit olan insiyaklarla (içgüdülerle) hareket ettiğini buna karşılık insanın intibak hususunda çok büyük bir esnekliğe sahip bulunduğunu hepimiz biliyoruz. Bu esneklik bizim üstünlüğümüze sağladığı gibi birçok felaketimizin de temelinde yatmaktadır. Hiçbir hayvan topluluğunda bütün intibak düzenini alt-üst edecek bir nüfus artışına rastlanmaz; hayvanlar kendi nüfusları ile çevre arasındaki dengeyi doğum kontrol hapları vs. ye ihtiyaç duymaksızın koruyabilirler. Hayvanların kendi soylarını ortadan kaldırabilecek nükleer silahlar icat ettikleri de görülmemiştir. İnsan adeta üstünlüğünün bedelini öder gibi kendini koruyacak pek çok otomatik mekanizmalardan mahrum bulunmaktadır. Biz daha doğuşumuzdan itibaren uzun süre beslenip büyütülmeye muhtaç durumdayız. Başkalarının ihtimamına muhtaç olmak sosyal bir hayat yaşamaya muhtaç olmak demektir. İnsanın asıl özelliği işte buradan geliyor: Doğuştan getirmediklerini sonradan yaşadıkları cemiyet hayatı içinde bulmak ve geliştirmek. Hayvanların standart davranışları onların bünyesine yerleştirilmiş birer mekanizma halinde doğuştan gelmektedir; insanların standart davranışları ise cemiyetin onlara verdiği normlar yani örfler, adetler, inançlar, kıymetler, tutumlardır.

Bu söylediklerimizden mantiki olarak çıkarılacak netice şudur: İnsiyaklar (içgüdüler) nasıl intibak ettirici bir fonksiyona sahip ise, örf ve adetler de aynı şekilde insan intibakını sağlamak gibi bir fonksiyona

¹⁵ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 91-93.

sahiptir. Örf ve adetlerin insanları cemiyet halinde yaşatmaya yaramak üzere ortaya çıkmış birer “sosyal kreasyon” oldukları muhakkaktır. Bizim bilemediğimiz şey, herhangi bir örf ve âdetin kesinlikle hangi fonksiyonu gördüğüdür; bu türlü bir bilgiye bazı örf ve adetler bakımından sahibiz, ama bazılarında bunu bilmiyoruz. Bazılarının da neye yaradığı açıkça belli olduğu halde bunların başlangıçta gerçekten o maksadı elde etmek için doğup doğmadığını kesinlikle söyleyemiyoruz. Mesela yakın akraba ile evlenmenin niçin yasak olduğunu veya niçin yasak olması gerektiğini bugün iyice biliyoruz. Ama binlerce yıl önce de bu örfü uygulayan insanların gerçekten bu türlü evliliklerin doğurduğu biyolojik ve anatomik kusurları bilip bilmedikleri belli değildir. Domuz eti meselesi de böyledir. Belki bu bilgi eksikliği yüzündendir ki, bazı kimseler örf ve adetlerin bugün açıkça ispat edilebilen faydalı bir fonksiyonun tespit edilemediği takdirde bunlardan vazgeçilmesi gerektiğini söylüyorlar, bunun için bir fonksiyonu görülmeyen örf ve adetlerin cemiyeti geri bıraktığını iddia ediyorlar.¹⁶

Bugünkü dünyanın en büyük meselelerinden biri bu türlü kültür kesiklerine engel olmaktır. Şüphesiz dünyanın her tarafında tepeden inme radikal tedbirlerle örf ve adetlerin ortadan kaldırılması bahis konusu değildir, ama demokrasi ile idare edilen ülkelerde de modern hayat tarzının baskısıyla meydana gelen kesikliklere rastlanmaktadır. Bu ülkelerde örf ve adetlerin yeni nesillere aktarılması ve onların benimsetilmesi günden güne zorlaşıyor. Bu zorluğun başlıca sebeplerini yukarıda anlattık. Bugünün nesilleri sosyal hayatın kaidelerini hissi bağlarla bağlı buldukları şahıslardan (anne, baba, hoca vs.) ziyade, kitap vs, gibi gayri şahsi kaynaklardan veya şahsen münasebette olmadıkları kimselerden öğreniyorlar. Kendilerine bir bilgi veya emir konusu olarak sunulan şeyleri akıl kriterine göre değerlendiriyorlar. Bu durumda eskilerin büyük bir saygıyla bağlandıkları pek çok örf ve adetler onlar için manasız birer kaide hatta sınırlayıcı bir bağ yığından ibaret oluyor. İtirazlarının bir kısmında pek ala haklı olabilirler; çünkü cemiyetin bazen hiçbir kıymeti bulunmayan birtakım sosyal normları müesseseleştirdiği onları birer batıl intikal halinde devam ettirdiği

¹⁶ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 93-95.

zaman zaman görünen bir hadisedir. Fakat bunları emir ve kumanda yoluyla, yasaklamalarla karşı çıkmanın doğru olmadığını delikanlı insanlara anlatması ne kadar güç olduğunu biliyoruz. Bazen açıkça manasız görülen şeylerin son derece önemli ve faydalı bir sembolik fonksiyon ifade ettikleri ise delikanlılık çağını çoktan geride bırakmış olanlara bile anlatılmıyor.¹⁷

Örf ve adetlerin cemiyetin doğrudan ve dolaylı baskısı altında benimsemiş olması da bunlara karşı şüpheli bir gözle bakılmasında önemli bir faktör olmaktadır. Hepimiz biliriz ki biz doğduğumuz zaman cemiyet daha önceden teşekkül etmiş pek çok örf ve adetlere sahip bulunmaktadır. Özellikle bizim erken yaşlarda bunları kritik bir gözle ele almamız düşünülemez. Bu yüzden bazı kimseler örf ve adetlerin kabul edilmesini “körü körüne bir inanış” sayarlar, herkes öyle inandığı için biz de öyle inanıyoruz derler.

Başkalarının inanmaları bizim inanmamız için çok kuvvetli bir sebeptir. Fakat bir şeyi başkaları ile birlikte ortak kabul etmemiz onun saçma ve asılsız olduğunu göstermez. Bizim sadece inançlarımızın değil bilgilerimizin pek çoğu da bu cinstendir. Herkes dünyanın yuvarlak olduğuna inandığı için biz de inanırız, herkes aya gidildiğine inandığı için, herkes Süleymaniye Camii'nin Sinan'ın yaptığını söylediği için biz de öyle biliriz. Diyelim ki: Dünyanın yuvarlak olduğuna dair inancın herkese makul gelecek delilleri vardır. İspat imkanı vardır; yani insanlar bunu gözü kapalı kabul etmezler. Fakat insanların örf ve adetleri gözü-kapalı kabul ettiklerini nasıl söyleyebiliriz? Acaba insan onları kabul eder veya uygularken bunlarda kendilerine göre hiçbir mantığı taraf, hiçbir fonksiyonu değer görmez mi?

Bu meselenin tartışması psikologlar için hiç de yabancı bir konu değildir. Psikolojide eski önemini kaybetmiş veya en azından kendini büyük ölçüde değiştirmiş olan bir “davranışçı psikoloji ekolü” (behaviorism) vardır. Bu ekolün kurucuları ve taraftarları hayvan davranışı ve insan davranışı arasındaki devamlılık görmelerinin yanı sıra, her iki türün davranışlarını da “ceza veya mükâfat yoluyla pekiştirme” ye dayanan bir öğrenme olayı halinde görürler. Basitçe söylersek bir hareke-

¹⁷ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 100.

ti yaptığımız zaman bunun sonunda bize haz verecek bir durum haiz olursa bu hareketi tekrar etmemiz ihtimali artar; aynı hareketin sonunda ceza görmemiz (herhangi bir şekilde acı veya elam duymamız, zarar etmemiz) ise bu tekrar ihtimalini azaltır veya sifıra indirir. Yanan sobaya elini yaklaştıran ve dokunan çocuğun eli yanınca bir daha aynı şeyi yapma ihtimali azalır, belki birkaç defa daha aynı hal başına gelince artık ateşten kaçmayı öğrenir. Derslerinden yüksek not alan bir öğrenci bunun sonunda gerek öğretmenlerinden, gerek annesinden maddi ve manevi mükafat gördükçe çalışkanlığını devam ettirir. Alışkanlıklarımız bu şekilde gelişir. Sonra bu alışkanlıklar – sosyal ihtiyaçlara cevap verdikleri zaman- bütün cemiyete mal olur, yani örf ve adet halini alır.

Bu türlü bir örf ve adet teorisinin tipik örneği W.Graham Sumner'in "Folkways" (1940) adlı eserindeki açıklamalardır. Sumner, örf ve adetlerin doğuşunda esas motifin ihtiyaçlar olduğunu söylüyor. İnsan ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli yolları denerken bunlardan bazılarını ihtiyaç karşılamaya daha uygun görür ve onları müesseseleştirir. Yani cemiyete mal eder. Bir cemiyette yaşayan insanlar hep aynı ihtiyaçlar ve çözüm imkânları ile karşı karşıya buldukları için ferdi alışkanlıklar yaygınlaşır ve cemiyetin ortak malı olur. Sonraki nesillerin bunları öğrenmesi ise "telkin" ve "taklit" yoluyla. Yahut otorite durumunda olanlar öyle istediği için örf ve âdete göre davranılır.

Dikkat edilirse gerek telkin, gerekse taklit ve zorlama (otorite baskısı) yollarının hiçbiri de "rasyonel" değildir, yani insanlar kendi cemiyetlerindeki örf ve adetleri herhangi bir akıl ölçüsüne vurmadan öğrenirler ve benimserler. Rasyonel bir öğrenme söz konusu olmadığı için anlama faktörü de yoktur. Doğru olan şey örf ve adetlere uygun olan şeydir, yanlış olan da onlara uymayan. Bu görüş ilk bakışta çok makul görünüyor, özellikle ayrı ayrı kültürlerde birbirinden farklı normlara rastlamamız bu şekilde kolayca izah edilebiliyor.¹⁸

Kültürel Farklılaşma Bakımından Örf ve Adetler

İnsanların kültürü onların ihtiyaçları ile çevrenin imkânları ara-

¹⁸ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 101-103.

sında kurulan bir denge olduğuna ve her çevrede insanların hayat tecrübeleri birbirinden farklı olduğuna göre bunlar ayrı kültürler geliştirirler. Kimi ihtiyar anne ve babasını ölünceye kadar sırtında taşır, kimi huzur evine bırakır, kimi de onları bir yaşa geldikleri zaman öldürür. Biz bunları babalarımızdan gördüğümüz veya diğer otoritelerin empoze ettiği şekilde kabul eder, o yolda gideriz.

Burada iki önemli teşhis hatasına rastlıyoruz. Birincisi insanların karşılaştıkları durumlarda bir normu (örf, adet, kıymet) uygularken, bu durumu otomatik bir şekilde idrak etmeleridir. Aslında biz böyle yapmıyoruz; biz örf ve adet uyguladığımız halleri kendi başına değil genel bir çerçeve içinde değerlendiriyoruz. Bir defa her davranış, her inanç, kültürün bir parçasıdır ve kültürün öbür özellikleri ile bağlantı halindedir. Kısacası, her normatif davranışın bir “manası” vardır. Üstelik her davranış onun yapıldığı bir ortam ile sıkı sıkıya bağlantı halindedir: Nikâhsız yaşayan çiftleri her zaman ve her yerde ahlaksızla suçlamıyoruz; hırsızlık yapan herkese her durumda aynı tepkiyi yapmıyoruz; birini öldüren herkese aynı şiddetle katil veya cani sıfatını yakıştırmıyoruz. Telkin ve baskı yoluyla yerleşen davranışlarda bu türlü bir esneklik görülmez. Yukarıda bahsedilen bir türde öğrenme ise, anlama faktörünü hiç hesaba katmıyor, insanları psikoloji laboratuvarındaki tecrübelerde kullanılan fare veya köpek mahiyetinde bir organizma olarak görüyor. Biz davranışlarımızda yanlış da olsa daima bir sebep-netice münasebeti arar ve buluruz, bu türlü münasebetler görürüz. Sumner’ın mantığını takip edecek olursak, yem borusu ile yem arasında sebep-netice münasebet bulunduğunu zanneden atlardan farkımız yok demektir. Hâlbuki insanlar aldatmak maksadı ile bu işin yapılabilirliğini bilirler ve üstelik bu aldatmacayı kendileri yaparlar.

İkinci hata ise her kültürün aynı durumlarda birbirinden çok farklı örnekleri geliştirdiği fikridir. Bunun en çarpıcı örneği olarak da bir yakını ölen Japon’un gümesi aynı durumdaki Türk’ün ve İranlının ağlaması gösterilir. Biz bir ölüye şöyle davranıyoruz, onlar şöyle davranıyor, biz çocuklara şunu yapıyoruz onlar böyle yapıyor vs. Bütün bu farklılık iddiaları, değişik kültürlerin aynı durumlar karşısında değişik davranış tipleri geliştirdiği fikrine dayanır. Fakat farklı tipte görülen davranışların “aynı” durumlar karşısında yapıldığını nasıl söyleyebil-

riz? Başka bir ülkede insanların altı aylık çocukları rahatlıkla öldürdüklerini işittiğimiz zaman tüylerimiz ürperir, insanın öz evladını nasıl öldürdüğünü anlayamayız. Aynı şekilde bazı Amerika yerlilerinin yaşlı anne ve babalarını öldürmeleri de bize göre anlaşılır şey değildir. İnsan çocuğunu nasıl öldürür, anne-babasını nasıl öldürür?

Biraz düşünecek olursak bizim de pekâlâ çocuklarımızı öldürdüğümüz görülür. Bizim kültürümüzde çocuk düşürme oldukça sık rastlanan bir olaydır. Karındaki çocuğu düşürmekle doğmuş yavruyu öldürmenin aynı şey olmadığını söyleyebilirsiniz. Çünkü ana karındaki cenin bizim için çocuk sayılmaz. İşte küçük yavruları öldürebilenler için de o yavrular “çocuk” veya “insan” sıfatını kazanamamışlardır; bu yüzden ana-baba bizim -ve kendilerinin- anladığımız manada “çocuklarını öldürmüş olmazlar”. Nitekim yaşlanan anne ve babalarını öldüren kabileler tıpkı bizim anne ve babalarımıza yaptığımız gibi onlara iyilik etmektedirler; onlarda ölen insanın öbür dünyada -veya bu dünyada- tıpkı öldüğü zamanki gibi dirileceği inancı vardır ve hiç kimse hayata bir bunak veya canlı cenaze halinde dönmek istemez. Bu yüzden anne ve baba oğullarından bu “iyiliği” beklemektedirler.

Görülüyor ki örf ve adetler hiçbir temeli bulunmayan, körükörüne, otomatik olarak yapılan davranışlar değildir. Bunlar aynı durum karşısında yapılan farklı davranışlar olarak görmek de doğru olmaz. Aslında aynı durumlarda her kültür birbirine çok benzeyen davranışlar yapmaktadır. Yaşlı anne babayı öldürenler de insan hayatına bizim kadar değer veren, cinayete şiddetle reddeden kimselerdir. Şimdiye kadar edindiğimiz bütün bilgiler insan tabiatını dünyanın her yerinde ortak vasıflar taşıdığını ve bu vasıfların sadece yemek içmek gibi fizyolojik motiflerden ibaret olmadığını göstermektedir.

Fakat anne-babasına iyilik olsun diye onları öldürenlerle, yaşlı ane-babaya ölünceye kadar ihtimam gösterenler arasında, daha doğrusu onların yaptıkları bu iki tip davranış arasında hiçbir fark yok mudur? Bunlardan biri de öbürü kadar makul, işe yarar, tercih edilir bir şey midir? Ağaç kabuğu kemirmek veya köstebek eti yemekle buğday ekmeği ve sığır eti yemek arasında sadece bir görünüş veya çeşni farkı mı vardır? Bunlar elbette farklı şeylerdir; en azından biz bugünkü halimizi bırakıp da o ilkelliğe dönmeyi katiyen istemeyiz. İstemeyişi-

mizin bütün sebebi de şimdiki örf ve adetlerimize çok sıkı bir şekilde bağlı ve alışkın olmamız değildir. Bir zamanlar Avrupa'da delileri vücutlarına şeytan girdiği sanıldığı için zincire bağlayıp hapsederlerdi. Bizim ülkemizde ise delilerin çoğunun manevi bir cezbeyle kapılmış insanlar olduğu düşünülürdü. Şimdi bu insanları tıpkı kalp veya mide hastaları gibi hastanelerde tedavi etmemizin sebebi akıl hastaları hakkındaki bilgilerimizin değişmiş ve gelişmiş olmasıdır. Yiyecek maddelerinin gıda maddeleri hakkında bilgisi olan bir insan karnını boş şeylerle doldurmaz. İnsanların aynı zihin kalitelerine bağlı bulunduğu bilen bir insan köleliği ve ırkçılığı reddeder.

Şu halde bir takım örf ve adetleri asılsız saymak gibi hepsinin aynı derdi olduğunu söylemek doğru değildir. Bilgimiz geliştikçe benimsemiğimiz örf ve adetler bizi hayata daha iyi intibak ettirecek bir mahiyet kazanmaktadır. Bilgimizin gelişmesi sayesinde örf ve adetlerin çok dar ampirik kalıplar içinde değerlendirme hatasından da kurtulmuş oluyoruz.¹⁹

Kaynaklar

Altuner, "Ethik Yargıların Kaynağı: Tanrı", *Tabula Rasa Felsefe-Teoloji*, sayı 12, 2004.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Er, İzzet, "Örf ve Adet", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Töre Md., Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

Tolan, Barlas, *Sosyoloji*, Adım Yayıncılık, Ankara 1993.

¹⁹ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 103-116.